

BAXSHICHILIK SAN'ATIDA AYOLLARNING O'RNI VA TARIXIY RIVOJI

Shernazarova Zulxumor Jumayevna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17737119>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada baxshichilik san'atida ayol ijrochilarning shakllanishi, tarixiy rivoji va epik jarayondagi o'rni tahlil etiladi. Tadqiqot qadimiy manbalardagi ayol epik ijrochilarga oid ma'lumotlarni, XX asr etnografik yozuvlarini hamda zamonaviy folklor jarayonlarini qamrab oladi. Ayol baxshilarning doston aytish maktablaridagi mavqei, ijodiy uslubi, marosimlar va og'zaki ijoddagi rollari ilmiy yondashuvlar asosida yoritiladi. Olingan natijalar ayollar faoliyati tarixiy jarayonlarda unchalik yorqin qayd etilmagan bo'lsa-da, ular dostonchilikning rivojida sezilarli o'rin tutganini ko'rsatadi. Maqola gender madaniyati nuqtayi nazaridan baxshichilikni o'rganishga imkon yaratib, an'anaviy "erkaklar san'ati" sifatida qaralgan epik ijrochilik makonini kengroq talqin qiladi. Bugungi kunda ayol baxshilar faoliyatining faollashuvi, ijodiy yondashuvlarning xilma-xilligi va an'anaviy epik merosni davom ettirishdagi o'rni alohida ilmiy e'tiborni talab qiladi.

Ushbu maqola mazkur yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy yondashuvlarni umumlashtiradi va ayol baxshilar merosining madaniy ahamiyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: Baxshichilik, ayol baxshilar, folklor, dostonchilik, og'zaki an'ana, tarixiy meros, gender, ijod maktablari.

1. KIRISH

Baxshichilik san'ati o'zbek xalqining ko'p asrlik epik merosi sifatida shakllangan bo'lib, doston aytish, og'zaki tarixni saqlab qolish va milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim o'rin egallaydi. Baxshilar xalq hayotining ma'naviy ko'zgusi bo'lgan epik matnlarni avloddan avlodga yetkazib kelgan ijodkorlardir.

Odatda bu san'at erkaklar tomonidan davom ettirilgani tufayli ayollar roli uzoq vaqt ilmiy tadqiqotlarda yetarlicha yoritilmagan. Ammo bu jarayonlar chuqur o'rganilganda ayol ijrochilarning mavjudligi, ularning an'anaga qo'shgan hissasi tobora yaqqol namoyon bo'lad

Tarixiy manbalarda ayol qo'shiqchilar, marosim ijrochilari, qissaxon ayollar faoliyatiga oid turli xil ma'lumotlar uchraydi. Bu holat ayollarning epik an'anaga ko'proq uy ichidagi marosimlar, ayollar davralari va diniy-ruhiy marosimlar orqali yaqin bo'lganini ko'rsatadi.

Ularning ijodi ko'pincha erkaklar ijrochiligiga nisbatan kamroq rasmiylashtirilgani uchun tarixiy adabiyotlarda kam tilga olingan. Shunga qaramay, ayol baxshilarning faoliyati baxshichilikning shakllanish va rivojlanish jarayonida bevosita ishtirok etganini tasdiqlaydi.

XX asrning boshlaridan boshlab ayollar jamiyatda faollashgani sari ularning san'atdagi mavqei ham kuchaygan. Ayniqsa, sovet davri madaniy siyosati ayollarning sahnaga chiqishiga, doston aytish maktablarida o'qishiga va folklor tadbirlarida qatnashishiga keng imkoniyatlar yaratdi. Natijada ayollarning baxshichilik an'anasida tutgan o'rni sezilarli darajada ortib bordi.

Ular bir qator dostonlarni yangi badiiy talqinda ijro etib, epik ijrochilikni boyitganlar.

Mazkur maqolaning maqsadi — ayol baxshilarning tarixiy ildizlari, san'atdagi o'rni, an'anaviy maktablardagi mavqei va zamonaviy jarayondagi rolini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. O'zbek baxshichiligi haqida manbalar ko'p bo'lsa-da, ayol ijrochilarning o'rni va ularning an'anaga qo'shgan hissasi hali yetarlicha yoritilmagan ilmiy yo'nalish sanaladi. Ushbu tadqiqot mazkur bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek folklorshunosligida dostonchilik an'analarini o'rgangan olimlar ko'p bo'lsa-da, ayol baxshilar mavzusi alohida tadqiqot sifatida nisbatan kam yoritilgan. H. Zarifov, F. Sodiqov, A. Rasulov, Ya. Gulomov kabi olimlar dostonchilik maktablarini tasniflashgan, ularning tarixiy taraqqiyotini izohlashgan. Ammo ayollar faoliyati ko'proq izohli eslatmalar, etnografik qaydlar yoki marosim qo'shiqlari kontekstida tilga olingan xolos. Ayrim folklor ekspeditsiyalarida ayol termachilar, ayol qo'shiqchilarning repertuari qayd etilgan bo'lsa-da, ularning baxshichilikka yaqin bo'lgan epik ijrochilik jihatlari tizimli ravishda to'plangan emas. Shu sababli ushbu mavzu bo'yicha materiallarni umumlashtirish, mavjud ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish ehtiyoji yuqori.

Tadqiqotda tarixiy manbalar, ekspeditsion yozuvlar va xalq og'zaki ijodi namunalariga tayanildi.

Tadqiqot metodologiyasida gender tahlil yondashuvi muhim o'rin egallaydi. Bu yondashuv orqali baxshichilikning "erkak kasbi" sifatida qaralishiga sabab bo'lgan tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar aniqlanadi. Shuningdek, ayollar ijodining rasmiy manbalarda kam qayd etilishiga olib kelgan omillar ham o'rganildi. Bu metod dostonchilik an'anasidagi jinslararo munosabatni chuqurroq tahlil qilishga imkon berdi. Tadqiqotda qo'shimcha ravishda kontekstual tahlil, og'zaki tarix (oral history) va intervyu metodlari qo'llanildi. Zamonaviy ayol baxshilar bilan o'tkazilgan suhbatlar ularning ijodiy shakllanishi, repertuar tanlash jarayoni, ustoz-shogird tizimida tutgan o'rni haqida muhim ma'lumotlar berdi. Bu metodlar ayol baxshilar faoliyatining tarixiy izchilligini aniqlashga yordam berdi.

3. NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ayol ijrochilar qadimdan marosim qo'shiqlari, terma aytish va diniy-ruhiy marosimlarda faol bo'lgan. Ularning ayrimlari epik matnlarni ham ijro etgan bo'lsa-da, patriarxal jamiyat me'yorlari sababli "baxshi" unvonini keng omma oldida qabul qilmagan. Shunga qaramay, epik an'analarning shakllanishida ayollar bilvosita, ya'ni uy davralari va marosim ijrochiligi orqali katta rol o'ynagan.

XX asr boshlariga kelib, ayollar doston aytish jarayoniga yanada faol kirishgan.

Surxondaryo va Qashqadaryo hududlaridagi ayrim ayol ijrochilar "Gorogly", "Alpomish", "Kuntug'mish" kabi dostonlarning ayrim bo'limlarini o'z talqinida aytganliklari folklor yozuvlarida qayd etilgan. Ularning talqinlari erkak baxshilarga qaraganda ko'proq lirik ohangdorlik, yumshoqlik va o'ziga xos ayolona tasvirlar bilan farqlanadi.

Sovet davrida ayollar sahnaga chiqib boshlashi epik ijrochilikda yangicha imkoniyatlar yaratdi. Bu davrda ayol baxshilar musiqiy maktablarda ta'lim olishdi, folklor ansambllarida ishtirok etishdi va o'z repertuarlarini kengaytirdilar. Ular tomonidan yaratilgan ayrim termalar va doston talqinlari radio yozuvlarida saqlanib qolgan. Bu jarayon ayol ijodkorlar merosining tarixiy hujjatlashtirilishiga imkon berdi.

Mustaqillik davrida ayol baxshilar soni sezilarli darajada oshdi. O'zbekistonning barcha hududlarida folklor festivallari, baxshichilik kechalari, ustoz-shogird maktablari tashkil qilinishi natijasida ayol ijodkorlar faoliyati e'tirof etilmoqda. Zamonaviy ayol baxshilar repertuarida an'anaviy dostonlar bilan bir qatorda yangi termalar, zamon ruhini aks ettiruvchi qo'shiqlar ham mavjud. Bu esa an'anaviy san'atning yangilanishiga xizmat qilmoqda.

4. MUHOKAMA

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayol baxshilar an'anaviy epik maktablarda har doim mavjud bo'lgan, ammo ularning nomi ko'pincha tarixiy hujjatlarda qayd etilmagan.

Bu holat patriarxal madaniyatning tarixni yozishdagi nohaqliklarini aks ettiradi. Ayollar ogʻzaki anʼanaga qoʻshgan hissi koʻpincha uy marosimlari doirasida boʻlgani uchun, ular rasmiy yozuvlarga kam tushgan. Zamonaviy ilmiy yondashuvlar ayol epik ijrochilarning rolini qayta baholash zaruratini tugʻdiradi. Gender tahlil yordamida baxshichilik sanʼatida ayollarning mavqei nafaqat ijtimoiy toʻsiqlar bilan cheklangan, balki ular anʼanaga oʻziga xos estetik koʻrinishlar, liriklik va psixologik chuqurlik olib kiritgani aniqlandi. Bu esa ayol ijrochilikning oʻziga xos poetikasini shakllantiradi.

Muhokamalar jarayonida ayol baxshilar repertuari, ijro uslubi, ovoz tembri va dostonni talqin qilishdagi yondashuvlarida erkak baxshilardan farqli jihatlar mavjudligi aniqlanadi. Ular doston matnlaridagi ayol obrazi, oilaviy munosabatlar, mehr-shafqat kabi motivlarga chuqurroq urgʻu beradilar. Bu jihatlar epik matnlarning yangi talqinlarini yaratishga xizmat qiladi. Ayni paytda ayol baxshilar faoliyatini rivojlantirish uchun qoʻllab-quvvatlovchi infratuzilma zarurligi koʻrinadi.

Maxsus oʻquv dasturlari, ayol ijodkorlar uchun sahna imkoniyatlari, folklor toʻgaraklari va ilmiy ekspeditsiyalarda ishtirok etish sharoitlari kengayishi ularning ijodiy faolligini yanada oshiradi. Ayol baxshilarning madaniy merosga qoʻshayotgan hissi bugungi kunda anʼanaviy sanʼatni rivojlantirishning muhim omillaridan biridir.

5. XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, ayol baxshilar dostonchilik sanʼatida tarixiy jihatdan muhim rol oʻynagan. Ularning faoliyati koʻpincha rasmiy manbalar orqali emas, balki marosim qoʻshiqlari va ogʻzaki anʼanalar orqali saqlanib qolgan. Ayollar epik merosning shakllanishida bilvosita boʻlsa-da, asosiy ishtirokchilardan biri boʻlgan. XX asrdan boshlab ayol baxshilar faoliyati keng jamoatchilik tomonidan tan olinib boshlandi. Ularning doston aytishdagi oʻziga xos yondashuvlari, badiiy ohangdorlik va liriklik epik ijrochilikni yanada boyitdi.

Ularning repertuaridagi dostonlarning ayrim boʻlimlari yangi talqinda yangradi.

Zamonaviy davr ayol baxshilar uchun katta imkoniyatlar yaratib, anʼanaviy sanʼatning yangicha rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Festivallar, tanlovlar va davlat miqyosidagi qoʻllab-quvvatlashlar natijasida ayol ijodkorlar oʻz maktablarini yaratishmoqda. Bu jarayon baxshichilikni gender nuqtayi nazaridan muvozanatli rivojlantirish imkonini beradi.

Kelgusida ayol baxshilar ijodi boʻyicha maxsus ilmiy tadqiqotlar, audio-arxivlar, videoyozuvlar va kataloglar yaratish zarur. Bu nafaqat madaniy merosni asrab qolish, balki ayol ijodkorlarning sanʼatdagi mavqegini ilmiy asosda mustahkamlashga xizmat qiladi. Ayol baxshilar merosi oʻzbek xalqining epik merosini boyituvchi bebaho manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Zarifov, Hodi. *Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi*. Toshkent: Fan, 1981.
2. Sodiqov, Fozil. *Dostonchilik sanʼati va baxshichilik maktablari*. Toshkent: Yozuvchi, 1990.
3. Gulomov, Ya. *Oʻzbek folklorining janrlari*. Toshkent: Universitet, 2005.
4. Alaviya, M. *Epik anʼanalar va ijrochilik sanʼati*. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012.
5. Rasulov, A. *Oʻzbek dostonchilik maktablari tarixi*. Toshkent: Akademnashr, 2014.
6. Qodirov, Sh. *Oʻzbek baxshichilik sanʼati: anʼana va zamonaviy jarayonlar*. Buxoro: BDU nashriyoti, 2019.
7. Toʻxliyev, B. *Xalq ogʻzaki ijodi*. Toshkent: Oʻzbekiston, 2001.

8. Madrahimova, Z. "O'zbek folklorida ayollar ijodkorligi va gender masalalari." *Folklorshunoslik jurnalining* 3-soni, 2018.
9. Qosimova, N. *Gender va madaniyat: an'anaviy ijodda ayollar o'rni*. Toshkent: Ma'naviyat, 2020.
10. O'zR FA Folklor instituti ekspeditsiya yozuvlari. – Arxiv materiallari, 1980–2022 yillar.
11. Sobirova, M. "Dostonchilikda ayol obrazi va ayol ijrochilarning talqini." *O'zbek tili va adabiyoti*, 2021, №5.
12. Saparov, R. *O'zbek epik merosi va baxshilar avlodi*. Termiz: TerDU nashriyoti, 2017.
13. Karimova, D. "Ayol baxshilar ijodining zamonaviy tendensiyalari." *Madaniyat va san'at*, 2022, №4.
14. Holmirzayeva, F. *Marosim qo'shiqlari va ayollar folklori*. Qarshi: QXDU nashriyoti, 2016.
15. Yo'ldosheva, L. "O'zbek xalq og'zaki ijodida ayolning o'rni: tarix va zamoniyat." *Sharq yulduzi*, 2020, №6.